

Skriftserien nr. 13

Kjell S. Johannessen & Tore Nordenstam (red.)

VITENSKAPENES VEKST

Grunnlagsproblemer i vitenskapenes historiografi

Filosofisk institutt, Bergen 1996

Tore Nordenstam

TVÅ SÄTT ATT LÄSA WITTGENSTEIN

Vetenskapliga, filosofiska och konstnärliga arbeten är produkter av mänsklig verksamhet som försiggår i ett konkret historiskt socialt sammanhang. Att påpeka detta är att påpeka något som alla i och för sig vet; det är en påminnelse om en nödvändig betingelse för existensen av mänskliga produkter som avhandlingar, filosofier och tavlor. Men åtminstone i filosofiska sammanhang tenderar vi att glömma det som vi redan vet. De styrande idéerna i ett projekt fungerar som skyggglappar, på gott och ont. De skärper uppmärksamheten för vissa ting och bidrar till att andra ting kommer i skymundan. Det är Wittgensteins stora insats att ha påmint om hur det som vi gör i olika sammanhang är inbäddat i sociala kontexter. De enkla "språkspelen" i hans *Filosofiska undersökningar* har till syfte att blottlägga grundläggande drag i all mänsklig verksamhet, och i den filosofiska tradition som utgår från Wittgensteins senfilosofi används dessa insikter till att kritisera till exempel den logiska empirismens vetenskapsfilosofi och till att utarbeta ett alternativt perspektiv på vad vetenskapande är för något.

Därmed öppnas vägen för en reflekterad vetenskapshistoria. De grundläggande villkoren för all mänsklig verksamhet, all praxis, gäller också för vetenskaplig verksamhet; och nyckelbegreppen från Wittgensteins *Filosofiska undersökningar* kan vidareutvecklas och utnyttjas för att klargöra den grundläggande strukturen också i vetenskapliga skeenden. Tidigare i denna volym skisserar K.S. Johannessen hur detta kan gå till. I mitt bidrag skall jag gå ett steg vidare genom att använda den skisserade apparaten på ett konkret exempel. Jag väljer Wittgen-

steins förstlingsverk, *Tractatus Logico-Philosophicus* från 1921, som exempel.

Att jag väljer just detta exempel är i viss mån en tillfällighet. Filosofins historia är en av de humanvetenskapliga discipliner som jag själv är mest förtrogen med. I och för sig kunde samma poanger illustreras med andra exempel från vilket vetenskapsområde som helst.

Den första tolkningen av *Tractatus* som jag skall reflektera över är en logisk-empiristisk läsart som Georg Henrik von Wright lade fram i en av sina första böcker, *Den logiska empirismen* (1943). Det är länge sedan denna bok skrevs, och det finns ingen anledning att anta att von Wright idag står för samma synpunkter som den gången. Men hans framställning ägnar sig genom sin klarhet och pregnans mycket väl för mitt syfte i detta sammanhang, nämligen att visa upp hur verktygskoncepter är avhängiga av intellektuella traditioner, forskningspraxiser om man så vill.

Den andra tolkningen är den som Janik och Toulmin lägger fram i sin briljanta bok om Wittgensteins österrikiska ursprungsmiljö, *Wittgenstein's Vienna* från 1973. Toulmin och Janik vänder sig i denna bok mot logisk-empiristiska tolkningar av *Tractatus* men har inte haft tillgång till von Wrights bok, som så vitt jag vet bara har utkommit på svenska. Mitt exempel kan därför också tjäna som en komplettering av det som Toulmin och Janik anför och kanske också bidra till att klargöra deras kritik. Ty som var och en som läser *Wittgenstein's Vienna* snart märker, så är deras arbete svåröverskådligt i sitt myller av historisk information.

När det gäller båda dessa tolkningar, tar jag bara med så mycket i min framställning som är oundgängligt för att få fram de generella poanger som jag är ute efter. (Den intellektuella strukturen i Janiks och Toulmins arbete klargörs mera i detalj i Gunnar Danbolts bidrag till denna volym.) På de följande

sidorna skall jag nu försöka visa hur den klassiska hermeneutiska problematiken kring verk, avsikt, tolkning och kontext kan omformuleras på en språkfilosofisk grundval.

1. Wittgenstein som logisk empirist

Ett sätt att läsa den tidige Wittgenstein är att se honom som en av grundarna av den logiska empirismen. I denna läsart förses *Tractatus logico-philosophicus* med någon av de många bakgrunder som är tänkbara, arbetet struktureras på ett visst vis så att vissa teman trader i förgrunden och andra i bakgrunden, och arbetet förses med en bestämd historia genom att relateras till bestämda senare arbeten. Ett utmärkt exempel på denna läsart finner man i von Wrights nyss nämnda arbete *Den logiska empirismen*. En huvudriktning i *modern* filosofi.

von Wright uppfattade inte den logiska empirismen som något revolutionerande nytt, till skillnad från åtskilliga av hans kontinentala och anglosaxiska kollegor på den tiden, utan som en organisk utväxt på den mer än tvåtusenåriga västerländska filosofitraditionen.

Det verkligt nya i den logiska empirismen var enligt von Wright uppfattningen av den filosofiska verksamhetens natur: filosofi är ett slags språkkritik, filosofins mål är att klargöra satsar och teser och att avslöja skenproblem (s.5, 78ff.). Wittgenstein presenteras som den centrala figuren i "den nya filosofien": "*Tractatus logico-philosophicus* kan anses beteckna födelsen av den riktning i samtidens filosofiska liv, som har presenteras under namnet logisk empirism" (s.46).

I ett inledningskapitel tar von Wright fram "några filosofiskt betydelsefulla företeelser från slutet av senaste och början av innevarande sekel, vilka i mest påtaglig mening kunna betecknas som den logiska empirismens direkta förelöpare" (s.11), nämligen den österrikiske empiristen Mach, Henri Poincarés konventionalistiska kunskapsteori, den amerikanska pragmatism-

men (Peirce) och den nya logiken (Boole, Frege, Russell). Det är den historiska situering som *Tractatus* förses med och som bör jämföras med den historiska situering som Janik och Toulmin företar i sitt arbete trettio år senare.

Tractatus är ett komplext och komprimerat arbete. Texten är omkring åttio sidor lång och behandlar teman från ontologi, kunskapsteori, logik och etik. Satserna är numrerade, och i en fotnot förklarar Wittgenstein att de decimaltal som satserna försetts med "anger satsernas logiska vikt, det eftertryck som vilar på dem i min framställning" (s. 6-7 i parallellutgåvan från 1961).

Av detta framgår att de satser som inte försetts med några decimaler måste betraktas som huvudsatserna i arbetet:

1. Die Welt ist alles, was der Fall ist. (Världen är allt som är fallet.)
2. Was der Fall ist, die Tatsache, ist das Bestehen von Sachverhalten. (Det som är fallet, faktumet, är beståndet av sakförhållanden.)
3. Das logische Bild der Tatsachen ist der Gedanke. (Den logiska bilden av fakta är tanken.)
4. Das angewandte, gedachte, Satzzeichen ist der Gedanke. (Det använda, tänkta, satstecknet är tanken.)
5. Der Satz ist eine Wahrheitsfunktion der Elementarsätze. (Der Elementarsatz ist eine Wahrheitsfunktion seiner selbst.) (Satsen är en sanningsfunktion av elementarsatserna. [Elementarsatsen är en sanningsfunktion av sig själv.]
6. Die allgemeine Form der Wahrheitsfunktion ist: $P\xi N\xi$
Dies ist die allgemeine Form des Satzes.
(Sanningsfunktionens allmänna form är: $P\xi N\xi$
Detta är satsens allmänna form.)

7. Wovon man nicht sprechen kann, darüber muß man schweigen. (Det som man inte kan tala om, det måste man tala om.)

En sats som 1.1 ("Die Welt ist die Gesamtheit der Tatsachen, nicht der Dinge") skall enligt Wittgensteins anvisningar betraktas som en kommentar till sats 1. Satsen 1.11 är i sin tur en kommentar till sats 1.1 och så vidare. Kommentarer till de olika huvudsatserna skiftar mycket i längd. Kommentarer till sats 1 upptar tio rader, kommentarer till sats 4 upptar mer än tjugo sidor, till den sista satsen (7) finns det inga kommentarer alls.

När man skall tolka *Tractatus*, kan man välja att gå fram som Wittgenstein själv gjorde och skriva mycket om sanningsfunktioner och liknande logiska företeelser och skriva litet om etik och det mystiska och det utsägbara. von Wright gjorde så i sin framställning från 1943. Han redogör för vad sanningsfunktioner är (s. 48-56), för läran om att logikens satser är tautologier och läran att alla meningsfulla utsagor är sanningsfunktioner av s.k. elementarsatser (s.56-78), och för den syn på filosofins natur som han finner i *Tractatus* (s.78-90).

De sista fem-sex sidorna av *Tractatus* behandlar von Wright med en för den logisk-empiristiska läsarten typisk knapphet: "Ehuru svårtillgänglig både på grund av arten av sitt innehåll och knappheten i sina formuleringar, utmärkes *Tractatus* i stilistiskt avseende av en verkningsfull enkelhet och formskön fulländning. Dessa konstnärliga egenskaper komma måhända bäst till sin rätt i de sista aforismerna, där författaren efter att ha nått sina logiska spekulationers höjdpunkt ännu säger några ord om livsproblemen och människans bestämmelse" (s.47).

I denna presentation av *Tractatus* framstår arbetet som främst ett bidrag till lösningen av problem kring språkets och kunskapens natur. Att Wittgenstein skriver till exempel att "världen är oavhängig av min vilja" och att "etiken är trans-

cidental" (6.373 och 6.421) betraktas som ett tillägg till textens kärna, som antas komma före de sista kommentarerna till sats 6 och före sats 7.

von Wright framlägger också en motivering för att gå lätt förbi Wittgensteins utsagor om döden och etiken och det mystiska. Wittgenstein sägs vara den som "upptäckt den fundamentala logiska skillnaden mellan språksatser och satser om verklighetsobjekt" (s. 87). Filosofins utsagor kan inte formuleras som "äkta satser", det vill säga som utsagor om verkligheten, utan de fungerar som gester eller fingervisningar, som kan underlätta "vår orientering i frågor, där språket fört vår tanke på villovägar" (s. 87).

En av de grundläggande logisk-empiristiska doktrinerna var att många av filosofins traditionella problem är skenproblem, problem som inte kan lösas men väl upplösas genom att man visar upp på vilket sätt de bryter mot reglerna för det meningsfullt utsägbara. Den doktrinen återfinns man enligt von Wright (1943) också i *Tractatus*: "Vad slutligen de "yttersta frågorna" angår, – frågor om rum och tid, om substansen eller den yttersta verkligheten, om alltings orsak och ändamål o.s.v. – , så är det icke svårt att inse, att många av dem äro typiska språkproblem" (s. 89). Det är ordfrågor och inte sakfrågor (s.90).

Den språkfilosofiska och kunskapsteoretiska problematiken förs sedan vidare i resten av von Wrights översikt över den logiska empirismen. Wittgenstein anger inte närmare vad en elementarsats handlar om, han ger en formell karakteristik. Denna "lucka" i Wittgensteins framställning är en av utgångspunkterna för den vidare gången i kunskapsteoriens historia. Några logiska empirister valde att försöka fylla "luckan" med den sortens empirism som Mach stod för ("fenomenalism"). Andra föreslog att elementarsatserna borde kunna översättas till ett grundläggande fysiskt språk ("fysikalism"). von Wright går igenom en del problem som hänger ihop med dessa kunskaps-

teoretiska program och skriver också ett kapitel om metalogikens och metamatematikens utveckling. De praktisk-filosofiska frågorna om livets och dödens mening, om etiken och estetiken och det transcendentala i allmänhet tematiseras däremot inte.

2. Wittgenstein som etisk tänkare

En anledning till att ett konstnärligt eller filosofiskt eller vetenskapligt arbete kan te sig underligt för oss är att vi inte finner den rätta nyckeln som öppnar verket för oss. När Wittgensteins *Tractatus* ter sig som ett svårbegripligt och egenartat arbete, kan det till en del bero på att vi inte har hittat det bästa sättet att strukturera arbetet. Den logisk-empiristiska läserarten lämnar oss med obesvarade frågor i stil med följande: Varför skriver Wittgenstein om döden i ett arbete som i övrigt framstår som ett bidrag till kunskapsteori och vetenskapsfilosofi? Vad kan han ha menat med att etik och estetik är samma sak (6.421)? Varför finns det med en utsaga som denna: "Den lyckliges värld är inte densamma som den olyckliges." (6.43)? Varför slutar boken som den gör med utsagan "Det som man inte kan tala om, det måste man tåga om"? Är det verkligen en lucka i framställningen när Wittgenstein inte ger sig in på någon diskussion om vad elementarsatserna handlar om, eller är detta inte med därför att det skulle falla utanför ramen för det som man enligt Wittgenstein kan tala om? Vad var det som var viktigt för honom den gången och varför var det viktigt? Är det något som eventuellt är viktigt för oss också? Vilka problem var det egentligen som Wittgenstein försökte lösa i *Tractatus*? (Han skrev i förordet att han ansåg att han i det väsentliga hade löst "problemen".) Hur uppstod de problemen för honom? Var det mer eller mindre privata problem eller var det problem som han delade med många andra i sin miljö? Vad var det egentligen för slags miljö som han kom ifrån? Kan man med fördel sätta parentes om hela Wittgensteins miljö när man skall försöka

förstå *Tractatus*? Eller är det i stället så att en del skulle falla bättre på plats om arbetet förseddes med en annan historisk situering än de logiska empiristernas situering av verket?

Janik och Toulmin svarar ja på den sista frågan och öppnar därmed vägen för svar på de andra frågorna också. Genom att ge en bild av sekelskiftets Wien och dess kulturella liv menar de sig kunna göra Wittgensteins intellektuella förehavanden mera förståeliga (s. 9). Jag är övertygad om att de har rätt. Och det pekar på att det finns ett inre sammanhang mellan verkets mening och dess historiska och sociala sammanhang.

Man skulle kunna rekonstruera *Tractatus* som en uppsättning problem, problemlösningssinstrument och problemlösningar. Toulmins och Janiks tes är att Wittgensteins problemlösningar är originella men betingade av de instrument som stod till hans förfogande. Den sortens logik som han fann hos Frege och Russell erbjöd välkomna instrument för att lösa problem som Wittgenstein hade redan innan han kom i kontakt med Frege och Russell. Kärnfrågan är då vilket eller vilka filosofiska problem som Wittgenstein hade före dessa kontakter. Vad var nyckelproblemet för Wittgenstein?

I sin tolkning av *Tractatus* lägger Janik och Toulmin framför allt vikt vid etiken. Det centrala kapitlet i deras bok (kap. 6) heter "*The Tractatus Reconsidered: An Ethical Deed*". Detta kan förefalla paradoxalt. Wittgenstein skriver som vi har sett inte mycket om etik i *Tractatus* (och inte heller annorstädes), och von Wright har också förklarat varför Wittgenstein skriver så litet om etik: det går inte att skriva meningsfullt om sådant, med den syn på meningsfullhet som *Tractatus* förmedlar. Det säger ju också Wittgenstein uttryckligen: "Det är klart att etiken inte låter sig uttalas" (6.421). Att det inte står mycket om etik i *Tractatus* behöver emellertid inte betyda att etiken är oviktig. Tvärtom är det fullt möjligt att etiken är det viktigaste men att det ligger i sakens natur (så som Wittgenstein såg det den gången) att en

filosofisk framställning inte kan bidra med särskilt mycket på detta område. Sista meningen i förordet till *Tractatus* pekar i den riktningen: "Jag menar alltså att jag i allt väsentligt slutgiltigt har löst problemen. Och om jag inte tar fel i detta, så består väl detta arbetes värde ... i det att det visar hur litet som har gjorts genom att dessa problem har blivit lösta."

Om det är så att man inte kan tala om det som är viktigast i livet på ett meningsfullt sätt, så bör boken sluta som den gör, utan kommentarer till sats 7, "Wovon man nicht sprechen kann, darüber muß man schweigen.". Där teorins möjligheter upphör, tar emellertid praxis vid. Det som Wittgenstein inte kunde säga, kunde han visa i praxis. Det finns en stark enhet i Wittgensteins liv och verk; därav vikten av en del biografiska upplysningar för att förstå texterna bättre. Nykritikens försök att hålla tolkning och biografi från varandra håller inte i praxis.

Eftersom det viktigaste inte kan utsägas, enligt Wittgenstein, går det inte att finna direkt stöd i texten för det. Stödet måste vara indirekt. Det finns ett uttalande av Wittgenstein som är av en viss vikt i detta sammanhang, ett brev till Ludwig Ficker, från vilket jag citerar följande:

The book's point is an ethical one. I once meant to include in the preface a sentence which is not in fact there now, but which I will write out for you here, because it will perhaps be a key to the work for you. What I meant to write, then, was this: My work consists of two parts: the one presented here plus all that I have not written. And it is precisely this second part that is the important one. My book draws limits to the sphere of the ethical from the inside as it were, and I am convinced that this the ONLY rigorous way of drawing those limits. (Här citerat efter den engelska översättningen i Janik & Toulmin, s.192.)

3. Avsikt och verk, praxis och socialt sammanhang

Enligt en tolkningsdoktrin, som vunnit en viss utbredning, kan man alltid negligera avsiktsförklaringar från författare. Ty antingen uttrycks författarens avsikter i verket, och då behöver vi inte befatta oss med avsiktsförklaringarna; eller också uttrycks författarens avsikter inte i verket, och då behöver vi inte heller befatta oss med avsiktsförklaringarna, eftersom det ju är det existerande verket som står i fokus för vårt intresse och inte ett fiktivt verk som skulle kunna ha kommit till stånd under andra omständigheter. (Jfr den klassiska artikeln "The Intentional Fallacy" av Wimsatt och Beardsley, *Sewanee Review*, LIV, Summer 1946; omtryckt bland annat i Joseph Margolis, *Philosophy Looks at the Arts*.)

Detta argument förutsätter att det alltid är möjligt att entydigt utvinna ett verks mening av verket självt, utan hänsyn till dess kontext eller upphovsman. Om tesen om det inre sammanhanget mellan kontext och mening är riktig, håller den nykritiska hermeneutiken inte för en granskning. Det kan vara så att en författares avsikter kommer mer eller mindre tydligt till uttryck i texten; då kan det vara till hjälp för oss att få hans avsiktsdeklarationer för att styra vår uppmärksamhet i en viss riktning.

För att undvika missförstånd skyndar jag mig att göra två tillägg. Det första är att man inte kan ta alla avsiktsdeklarationer för god fisk. En författares medvetna, deklarerade intention sammanfaller med verkets objektiva mening ("the intention of the work") endast i den mån som följande villkor är uppfyllda:

- 1) han har en adekvat självförståelse;
- 2) han har de färdigheter och insikter som behövs för att kunna uttrycka intentionen i det givna mediet;
- 3) han använder lyckosamt dessa färdigheter och insikter.

Wittgenstein påpekar på ett ställe att avsikter är inbäddade i situationer, i människors vanor och institutioner (*Philosophische Untersuchungen*, paragraf 337). Avsikter förekommer mer eller mindre klart medvetna i det vi gör, och det är lätt gjort att missuppfatta sin egna "verkliga" avsikter. Om våra avsikter är inbäddade i våra handlingar och vanor, i våra handlingssituationer och institutioner, finns det fog för att tala om ett inre sammanhang mellan avsikt och handling, avsikt och verk, tolkning och situation, verk och kontext.

En människas avsikter kommer inte främst till uttryck i det hon säger utan i det hon gör. För att rekonstruera de avsikter som rimligtvis kan tillskrivas Wittgenstein behöver man därför skaffa sig kunskaper om hans handlande och leverne, och för att förstå detta behöver man i sin tur skaffa sig kunskaper om hans miljö, hans kontaktnät, hans beläsenhet o.s.v. Ur mängden av rimliga möjligheter (möjligheter som rimligtvis stod till hans förfogande) gäller det sedan att välja ut en delmängd som tillsammans ger en så god mening som möjligt åt hans agerande och hans verk. Om man sammanfattar en persons avsikter under rubriken "program" (därmed antydande att avsikter inte uppträder isolerade från varandra), kan man säga att det gäller att rekonstruera Wittgensteins program och att åstadkomma tolkningar och programrekonstruktioner som är så konsistenta som möjligt och som stöttar upp om varann så bra som möjligt.

Detaljerna i Janiks och Toulmins rekonstruktion av Wittgensteins program behöver vi inte gå närmare in på här. Kärnan i deras resonemang är att Wittgensteins grundläggande problem var att förena Hertz och Bolzmanns fysik med Kierkegaards och Tolstoys etik (s. 168). *Tractatus* förses i deras analys med en annan bakgrund än i den logisk-empiristiska läserarten. De föregångare som von Wright 1943 ansåg mest relevanta framstår delvis som mindre viktiga. Det gäller Mach, Poincaré och Peirce. Och delvis får de en annan plats i helhetsbilden än i den

logisk-empiristiska läsarten. Det gäller Frege och Russell, till exempel, som nu betraktas som leverantörer av problemlösningssinstrument snarare än som problembestämmare.

Resultatet är en tolkning som är mera övertygande än den logisk-empiristiska varianten genom att den ger en mera sammanhängande förståelse av verket som helhet. Strukturen i *Tractatus* framstår tydligare, slutet på verket framstår som mera integrerat med resten, och denna läsart leder till ett bättre samsvar mellan form och innehåll än den logisk-empiristiska läsarten.

Vidare framstår enheten i Wittgensteins liv och verk mycket tydligare i den nya läsarten. Biografiska detaljer som att han skänkte bort sitt fadersarv, levde spartanskt, slog sig ner i en stuga vid Sognefjord i splendid isolation, och så vidare, blir förståeliga mot den bakgrund som skisseras i *Wittgenstein's Vienna*.

von Wright läste 1943 *Tractatus* mot bakgrunden av en viss filosofisk praxis, den logiska empirismen och dess förhistoria. Janik och Toulmin läste 1973 *Tractatus* mot bakgrunden av en annan filosofisk praxis som kan antydans med namn som Schopenhauer, Kierkegaard, Karl Kraus och Fritz Mauthner, en djupt engagerad kulturkritisk tradition, där kunskapsteoretiska och språkfilosofiska problem tematiseras inte med utgångspunkt enbart i vetenskapliga problemställningar utan lika mycket i etiska och estetiska livsproblem.

Det omgivande sociala rummet ligger i mörker i von Wrights framställning. I Janiks och Toulmins framställning ligger tyngdpunkten på att tydliggöra det omgivande sociala rummet och på att visa hur omgivningen nedfäller sig i verket. Detta tyder på att den sortens internvetenskapliga historieskrivning som t ex Thomas S. Kuhn praktiserade i *The Structure of Scientific Revolutions* inte alltid är tillräcklig. Teoretiska överväganden som talar för denna ståndpunkt kan man finna i samma

tradition som Kuhn och Toulmin & Janik står i och som också von Wright numera är mera hemmastadd i än de flesta: traditionen från den sene Wittgenstein, den Wittgenstein som bland mycket annat skrev det manuskript som efter hans död publicerades under titeln *Philosophische Untersuchungen*.